

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

جرمان شناسی تفاسیر فقہی

تاریخ، تطوّر و نمونہا

جلد اوّل

گروه پژوهشی علوم قرآن و حدیث

(حجج اسلام دکتور علی اصغر ناصحیان، دکتور علی راد، دکتور میرزا علیزاده، دکتور حسن خرقانی)

عنوان و نام پدیدآور... جریان‌شناسی تفاسیر فقهی؛ تاریخ، تطور و نمونه‌ها/ گروه پژوهشی علوم قرآن و حدیث علی‌اصغر ناصحیان... [و دیگران].

مشخصات نشر.....: مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۰-

مشخصات ظاهری.....: ج.

شابک.....: 978-964-7673-81-5 دوره؛ 978-964-7673-82-2 ج.۱؛ 978-964-7673-83-9 ج.۲؛

978-964-7673-86-0 ج.۳.

یادداشت.....: گروه پژوهشی علوم قرآن و حدیث علی‌اصغر ناصحیان، علی راد، میرزا علیزاده، حسن خرقانی.

یادداشت.....: گروه پژوهشی علوم قرآن و حدیث جلد دوم: محمدعلی مهدوی راد، علی‌اصغر ناصحیان، محسن

نورایی، علی راد، جهانگیر فیض‌آبادی.

موضوع.....: تفاسیر — تاریخ و نقد

موضوع.....: تفاسیر فقهی — نقد و تفسیر

شناسه افزوده.....: ناصحیان، علی‌اصغر، ۱۳۴۱-

شناسه افزوده.....: دانشگاه علوم اسلامی رضوی

رده‌بندی کنگره.....: BP۴۷/ج۴ ۱۳۹۰

رده‌بندی دیویی.....: ۲۹۷/۱۹

شماره کتاب‌شناسی ملی.....: ۳۷۱۷

تاریخ درخواست.....: ۱۳۹۰/۳/۱۸

تاریخ پاسخگویی.....: ۱۳۹۰/۳/۲۴

کد پیگیری.....: 2368560

جریان‌شناسی تفاسیر فقهی؛ تاریخ، تطور و نمونه‌ها (ج ۱)

استاد راهنما: حجة‌الاسلام و المسلمین دکتر محمدعلی مهدوی راد (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)
نویسندگان: حجج اسلام دکتر علی‌اصغر ناصحیان، دکتر علی راد، دکتر میرزا علیزاده و دکتر حسن خرقانی

ارزیابان علمی: آیه‌الله محمدهادی معرفت، آیه‌الله محمد واعظزاده خراسانی،

حجة‌الاسلام محمدحسین الهی‌زاده، حجة‌الاسلام دکتر حسن رستمی و مرحوم دکتر سیدمهدی صانعی

ویراستار: هادی بزدی ثانی

فرونه خوانان: محمدسعید رضوانی و عبدالله غلامی

طراح جلد: جواد سعیدی

چاپ اول: تیر ۱۳۹۰

شمارگان: ۸۰۰ نسخه

قیمت: ۱۱۰۰۰۰ ریال

مدیر اجرایی پژوهش و ناظر چاپ: علی اصغریار

حروفچینی و صفحه‌آرایی: واحد نشر دانشگاه علوم اسلامی رضوی

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

مرکز توزیع

مشهد مقدس: حرم مطهر، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی

سندوق پستی: ۹۱۷۲۵-۱۱۹۳ تلفن و دورنگار: ۰۵۱۱-۲۲۲۴۸۱۷

www.razavi.ac.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

مقدمه مرکز پژوهش دانشگاه (۱۹-۲۵)

علی جلائیان اکبرنیا

- ۲۱ شیوه کار و ساختار پژوهش حاضر.....
- ۲۲ بخش اول: معرفی تفصیلی مهمترین تفاسیر فقهی.....
- ۲۳ بخش دوم: معرفی اجمالی برخی از تفاسیر موجود.....
- ۲۴ بخش سوم: معرفی شناسنامه‌های دیگر تفاسیر.....
- ۲۴ ساختار کتاب.....
- ۲۵ همکاران طرح.....

درآمدی کوتاه بر جریان‌شناسی تفاسیر فقهی (۲۷-۳۲)

محمدعلی مهدوی راد

احکام القرآن محمد بن سائب کلیبی (۳۵-۴۴)

علی اصغر ناصحیان

- ۳۵ زندگی‌نامه کلیبی.....
- ۳۷ معرفی تفسیر کلیبی.....
- ۳۹ نمونه‌هایی از متن تفسیر کلیبی.....
- ۴۰ ۱- نقل سید ابن طاووس.....
- ۴۲ ۲- نقل تفسیر فرات از تفسیر کلیبی.....
- ۴۲ ۳- نقل شواهد التنزیل از تفسیر کلیبی.....

۴۳	تأثیر گذاری تفسیر کلی بر جریان تفسیر نگاری
	تفسیر الخمس مائة آية من القرآن الکریم؛ مقاتل بن سلیمان (۴۵-۱۲۲)
	علی اصغر ناصحیان
۴۵	زندگی نامه مقاتل
۴۶	۱- زاد سال مقاتل
۴۸	۲- فضای فکری - فرهنگی عصر مقاتل و مراحل زندگی او
۴۸	الف) مقاتل در بلخ
۴۹	ب) مقاتل در مرو
۵۱	ج) مقاتل در عراق
۵۴	د) مکتب فقهی و تفسیری حاکم بر روزگار مقاتل
۵۵	ه) اسرائیلیات در روزگار مقاتل
۵۶	۳- مذهب مقاتل
۵۶	الف) مذهب مقاتل در امامت و خلافت
۵۸	ب) مذهب فقهی مقاتل
۵۹	ج) آرای کلامی و دین اندیشه مقاتل
۶۱	۴- استادان و مشایخ
۶۲	راویان
۶۳	۵- شخصیت مقاتل
۶۳	الف) مقاتل از نظر وثاقت
۶۵	ب) عجب و خود پسندی مقاتل
۶۶	ج) آگاهی گسترده در تفسیر و دانشهای قرآنی
۶۷	۶- آثار مقاتل
۶۸	ساختار کلی
۷۰	آیات الاحکام در تفسیر مقاتل
۷۲	نگرشهای اصولی
۷۲	۱- منابع استنباط
۷۲	۲- مبانی استنباط
۷۲	الف) دلالت امر بر وجوب
۷۳	ب) امر به شیء پس از نهی
۷۴	ج) ظهور نهی در حرمت

۷۴ (د) دلالت «أَوْ» بر تخخیر
۷۵ روش تفسیری
۷۶ گونه‌های تفسیر مقاتل و ویژگیهای آن
۷۶ ۱- تفسیر قرآن به قرآن
۷۶ ۲- تفسیر روایی
۷۶ الف) حدیث نبوی
۷۷ ب) سخنان صحابه و تابعان
۷۹ ج) سبب نزول
۸۰ ۳- تفسیر لغوی
۸۲ الف) بهره‌گیری از دانش وجوه القرآن
۸۳ ب) تفسیر به مصداق
۸۴ تأثیر جو حاکم بر تفسیر مقاتل
۸۴ ۱- متأثر از جو ضد اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۸۶ ۲- متأثر از تبلیغات بی‌پایه در فضیلت خلفا
۸۷ علوم قرآنی در تفسیر مقاتل
۸۷ ۱- نزول قرآن
۸۷ ۲- ترتیب نزول
۸۸ ۳- اسباب نزول
۸۹ ارزیابی گزارشهای مقاتل در اسباب نزول
۸۹ لغزشگاه مهم مقاتل در اسباب نزول
۹۵ ۴- نام سوره‌ها
۹۶ ۵- نسخ
۹۶ الف) آیات نسخ‌شده از دیدگاه مقاتل
۹۷ ب) آیاتی که طبق اصطلاح مشهور منسوخ است
۱۰۰ ج) ادعای نسخ در غیر منسوخات
۱۰۶ یک: گواهی لغت‌دانان
۱۰۶ دو: بیان برخی از مفسران پیشین
۱۰۷ سه: احادیث امامان اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۱۱ آیا آیه متعه نسخ شده است؟
۱۱۲ بررسی دلائل نسخ

۱۱۴	۶- قرائت.....
۱۱۶	۷- محکم و متشابه.....
۱۱۷	۸- تقدیم و تأخیر.....
۱۱۹	منابع مقاتل.....
۱۲۱	تأثیر مقاتل بر تفاسیر پس از خود.....
۱۲۲	ارزیابی کلی.....
۱۲۲	جنبه‌های مثبت تفسیر مقاتل.....
۱۲۲	نکات ضعف تفسیر مقاتل.....
احکام القرآن جصاص (۱۲۳-۲۰۲)	
حسن خرقانی	
۱۲۳	زندگی‌نامه ابوحنیفه.....
۱۲۵	۱- استادگی ابوحنیفه در برابر حاکمان و گرایش به اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۲۶	۲- شاگردان و احیاگران مکتب ابوحنیفه.....
۱۲۸	۳- روش ابوحنیفه و مذهب او.....
۱۲۹	زندگی‌نامه جصاص.....
۱۳۰	۱- روزگار جصاص.....
۱۳۲	۲- شخصیت علمی، اخلاقی، سیاسی و اعتقادی جصاص.....
۱۳۳	۳- طبقه جصاص در نزد حنفیان.....
۱۳۴	۴- استادان جصاص.....
۱۳۶	۵- شاگردان جصاص.....
۱۳۶	۶- آثار جصاص.....
۱۳۸	ساختار کلی کتاب.....
۱۳۹	شیوه طرح آیات و مباحث.....
۱۳۹	۱- شیوه ترتیبی- موضوعی.....
۱۴۰	۲- بررسی عنوان باب از نظر لغوی و شرعی.....
۱۴۰	۳- تحریر محل نزاع و طرح اختلاف آرا در مسأله.....
۱۴۱	۴- انتخاب نظر و استدلال بر آن از کتاب، سنت و دیگر مصادر استنباط.....
۱۴۲	۵- طرح و فرض شبهه‌ها و اشکالهای نظری.....
۱۴۲	۶- خلاصه‌سازی و جمع‌بندی.....
۱۴۳	۷- پرداختن به مباحث تفسیری و استطرادی.....

۱۴۳ روش تفسیری جصاص
۱۴۵ گستره آیات الاحکام در تفسیر جصاص
۱۴۶ الف) قصه‌های پیامبران و احکام شرایع پیشین
۱۴۸ ب) آیات توحیدی و پدیده‌ها و نعمتهای الهی
۱۴۹ ج) گزاره‌های خبری در مقام ستایش و نکوهش
۱۴۹ د) طرح آیه در حوزه آیات الاحکام با توجه به روایات
۱۵۰ اصول فقه در احکام القرآن جصاص
۱۵۰ ۱- مصادر استنباط
۱۵۱ الف) کتاب
۱۵۲ ب) سنت
۱۵۵ ج) اقوال صحابه و تابعان
۱۵۸ د) اجماع
۱۶۰ ه) قیاس و استحسان
۱۶۳ ۲- مجمل و مبین
۱۶۴ ۳- عام و خاص و مطلق و مقید
۱۶۵ ۴- استعمال لفظ در بیش از یک معنا
۱۶۶ ۵- قواعد فقهی و اصولی پراکنده
۱۶۷ علوم قرآن در تفسیر جصاص
۱۶۷ ۱- اسباب نزول
۱۷۱ ۲- ناسخ و منسوخ
۱۷۴ ۳- محکم و متشابه
۱۷۸ ۴- قرائات
۱۷۹ ۵- اعجاز قرآن
۱۸۱ کاربرد علوم ادبی در احکام القرآن جصاص
۱۸۱ ۱- لغت
۱۸۳ استشهاد جصاص به اقوال اهل لغت
۱۸۴ ۲- نحو
۱۸۵ ۳- بلاغت
۱۸۵ الف) حقیقت و مجاز
۱۸۷ ب) کنایه

۱۸۸ (ج) ایجاز
۱۸۹ مباحث اعتقادی و کلامی در احکام القرآن جصاص
۱۹۱ ۱- گرایشهای اعتزالی جصاص
۱۹۴ ۲- موضع جصاص نسبت به امامان اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> و شیعه
۱۹۶ ۳- موضع‌گیری در برابر معاویه و خلفای مروانی و اموی
۱۹۶ منابع جصاص در احکام القرآن
۱۹۷ ۱- اسامید و شیوخ جصاص
۱۹۷ ۲- آثار خود وی
۱۹۷ ۳- آثار موجود در عصر او
۱۹۷ الف) کتابهای تفسیری
۱۹۷ یک: تفسیرهای تملی
۱۹۸ دو: تفسیرهای فقهی
۱۹۸ سه: تفسیرهای ادبی
۱۹۸ ب) کتابهای حدیثی
۱۹۹ ج) منابع فقهی و اصولی
۲۰۰ د) منابع تاریخی
۲۰۰ احکام القرآن جصاص در بوته نقد و ارزیابی
۲۰۰ ۱- امتیازها و کاستیهای احکام القرآن جصاص
۲۰۰ الف) امتیازها
۲۰۱ ب) کاستیها
۲۰۱ ۲- انتقادهای اهل سنت به جصاص
۲۰۲ ۳- ارزش علمی تفسیر جصاص و تأثیرش بر آثار دیگران
 احکام القرآن شافعی (۲۵۱-۲۰۳)
 علی اصغر ناصحیان
۲۰۳ زندگی‌نامه شافعی
۲۰۳ ۱- زادروز و سال مرگ شافعی
۲۰۷ ۲- استادان
۲۰۸ ۳- شاگردان
۲۱۰ ۴- ویژگیهای شافعی
۲۱۱ ۵- شافعی و مباحث کلامی

۲۱۳ آثار شافعی
۲۱۵ معرفی بیهقی
۲۱۶ درون‌شناسی احکام القرآن شافعی
۲۱۷ معرفی نسخه احکام القرآن شافعی (گردآوری بیهقی)
۲۱۸ ساختار کلی
۲۱۹ ترجمه فارسی کتاب
۲۱۹ آیات الاحکام از نگاه شافعی
۲۲۱ مبانی اصولی شافعی
۲۲۲ ۱- ادلّه اربعه
۲۲۲ الف) کتاب
۲۲۳ ب) سنت
۲۲۴ ج) عقل
۲۲۸ د) اجماع
۲۲۹ ۲- خبر واحد
۲۲۹ ۳- مفاهیم
۲۲۹ الف) مفهوم وصف
۲۳۰ ب) مفهوم لقب
۲۳۰ ج) مفهوم شرط
۲۳۱ د) دلالت امر بر وجوب و دلالت نهی بر حرمت
۲۳۲ ۴- اطلاق و تقیید
۲۳۳ ۵- تخصیص و تقیید کتاب با سنت
۲۳۴ ۶- قیاس
۲۳۵ ۷- استحسان
۲۳۶ روش تفسیری شافعی در استنباط احکام از قرآن
۲۳۶ ۱- ذکر آرا و احتمالات
۲۳۸ ۲- تفسیر قرآن به قرآن
۲۳۸ ۳- استناد به احادیث نبوی
۲۳۹ ۴- استناد به اقوال صحابه و تابعان
۲۴۰ ۵- استناد به لغت و شعر
۲۴۱ ۶- توجه به علوم قرآنی

۲۴۲ ۷- نکته‌یابی در تفسیر آیات
۲۴۲ علوم قرآنی در تفسیر شافعی
۲۴۳ ۱- نخستین آیات و ترتیب نزول
۲۴۵ ۲- اسباب نزول
۲۴۶ ۳- ناسخ و منسوخ
۲۴۷ ۴- قرائات
۲۴۷ ۵- وجه القرآن
۲۴۸ ۶- تأویل و تنزیل
۲۴۸ منابع شافعی در «احکام القرآن»
۲۴۹ ارزیابی نهایی
۲۴۹ ۱- امتیازات و نقاط قوت
۲۵۰ ۲- کاستیها و نقایص
احکام القرآن، کیا هراسی (۲۵۳-۳۲۷)	
علی راد	
۲۵۳ زندگی‌نامه کیا هراسی
۲۵۴ ۱- دوران دانش‌اندوزی
۲۵۴ الف) نیشابور
۲۵۵ ب) بیهق
۲۵۶ ۲- استادان
۲۵۷ ۳- جایگاه علمی کیا هراسی از منظر دیگران
۲۵۹ ۴- فعالیت‌های علمی و سیاسی کیا هراسی
۲۵۹ الف) استادی در نظامیه نیشابور و بغداد
۲۶۰ ب) قضاوت
۲۶۱ ج) شاگردان
۲۶۱ د) آثار
۲۶۲ ۵- اتهام باطنی بودن کیا هراسی
۲۶۳ ۶- دیدگاه‌های کلامی
۲۶۴ الف) حسن عقاب بدون بیان الهی
۲۶۴ ب) امامت
۲۶۷ ساختار کلی

۲۶۹	کشاکش با جصاص
۲۷۱	آیات الاحکام، تعریف و دامنه
۲۷۲	آیات اخلاقی
۲۷۳	رویکرد فقهی به داستانهای قرآنی
۲۷۴	الف) جواز مهایات بر آب
۲۷۵	ب) اصل آزادی انسان گمشده
۲۷۶	مبانی و نمونه آرای اصولی
۲۷۷	۱- اطلاق
۲۷۷	۲- عام و خاص
۲۷۸	۳- تخصیص کتاب با سنت
۲۷۹	۴- حقیقت و مجاز
۲۸۰	۵- دلالت امر بر وجوب
۲۸۱	۶- حجیت ظواهر
۲۸۲	۷- ظن
۲۸۲	۸- خیر واحد
۲۸۳	۹- جواز تأخیر بیان تا وقت حاجت
۲۸۴	۱۰- قصد قربت در عبادات
۲۸۴	۱۱- قیاس
۲۸۶	۱۲- استصحاب
۲۸۷	۱۳- تعارض ادله
۲۸۷	۱۴- اجتهاد
۲۸۸	۱۵- ادلة اربعه
۲۸۸	الف) کتاب
۲۸۸	ب) سنت
۲۸۸	جایگاه سنت نزد مؤلف
۲۹۰	۱- نقد سند
۲۹۱	۲- نقد متن
۲۹۳	۳- تقریر و فعل نبوی
۲۹۴	ج) عقل
۲۹۵	د) اجماع

۲۹۷ روش تفسیری
۳۰۰ ۱- تفسیر قرآن به قرآن
۳۰۱ ۲- درنگ در مباحث ادبی و لغوی قرآن
۳۰۱ الف) مفردات‌شناسی قرآنی
۳۰۴ ب) وجوه القرآن
۳۰۶ ج) عدم عطف شیء بر خود
۳۰۷ د) اسلوبهای بیانی قرآن
۳۰۸ ه) استاد به شعر
۳۰۹ ۲- توجه به علوم قرآنی
۳۱۰ الف) شناخت آیات و سوره‌ها
۳۱۰ ب) سبب نزول و جایگاه آن در استنباط
۳۱۲ ج) قرائت
۳۱۳ د) نسخ
۳۱۴ یک: تعریف و شرایط
۳۱۴ دو: نسخ کتاب با کتاب
۳۱۵ سه: نسخ کتاب با سنت
۳۱۶ چهار: نسخ سنت با کتاب
۳۱۶ پنج: نسخ احکام شرایع پیشین
۳۱۸ شش: نسخ متعه
۳۲۰ ۱- ادعای نسخ و تحریم متعه
۳۲۳ ۲- ارزیابی دیدگاه ابن عباس در آینه روایات
۳۲۳ ه) محکم، متشابه و تأویل
۳۲۴ و) ترجمه قرآن
۳۲۴ منابع و مصادر هراسی
۳۲۵ ۱- منابع روایی
۳۲۵ ۲- منابع تفسیری
۳۲۶ ارزیابی نهایی

احکام القرآن ابن عربی (۳۲۹-۴۰۷)

علی راد

۳۲۹ زندگی‌نامه ابن عربی

۳۳۱	۱- دوره‌های سه گانه زندگی
۳۳۱	الف) دوره نخست؛ تحصیل در وطن (۴۶۸-۴۸۵ ه.ق.)
۳۳۱	ب) دوره میانی؛ یک دهه سیاحت علمی (۴۸۵-۴۹۵ ه.ق.)
۳۳۲	ج) دوره پایانی؛ بازگشت به زادگاه (۴۹۵-۵۴۳ ه.ق.)
۳۳۴	۲- جایگاه علمی ابن عربی از نگاه اندیشمندان
۳۳۵	۳- استادان
۳۴۰	۴- شاگردان
۳۴۱	۵- آثار
۳۴۲	الف) علوم قرآن
۳۴۵	ب) حدیث
۳۴۶	ج) فقه و اصول
۳۴۶	د) شعر و ادب
۳۴۷	معرفی احکام القرآن ابن عربی
۳۴۸	ساختار کلی
۳۴۹	گستره آیات الاحکام
۳۵۱	قصص القرآن در نگرش فقهی ابن عربی
۳۵۲	۱- مشروعیت عقد اجاره در ملل سابق
۳۵۳	۲- جواز ضرب به ضیغ
۳۵۳	۳- کفالت و جعاله
۳۵۴	روش تفسیری و ویژگیهای برجسته آن
۳۵۷	منابع علمی
۳۵۸	۱- مصادر تفسیری
۳۵۸	۲- مصادر ادبی (لغت، نحو و شعر)
۳۵۹	۳- مصادر فقه و اصول مالکی
۳۶۰	۴- منابع حدیثی
۳۶۱	مبانی و نمونه آرای اصولی
۳۶۱	۱- ماهیت صیغه امر
۳۶۳	۲- عرف و مصلحت
۳۶۴	۳- عام و خاص
۳۶۵	۴- اجتهاد نبی

۴۱۰	۲- استادان
۴۱۱	۳- شاگردان
۴۱۲	۴- فرزندان
۴۱۲	۵- جایگاه علمی
۴۱۲	۶- آثار
۴۱۲	الف) ادبیات
۴۱۲	یک: نحو
۴۱۳	دو: شعر
۴۱۳	سه: لغت
۴۱۳	ب) اصول فقه
۴۱۳	ج) فقه
۴۱۵	د) تفسیر قرآن
۴۱۵	ه) نقد
۴۱۵	و) کلام
۴۱۶	ز) علوم قرآن
۴۱۶	ح) حدیث
۴۱۹	ط) دیگر آثار
۴۱۹	معرفی اجمالی فقه القرآن
۴۲۰	درون‌مایه
۴۲۰	انگیزه راوندی از تألیف فقه القرآن
۴۲۱	نسخه‌شناسی فقه القرآن
۴۲۲	ساختارشناسی فقه القرآن
۴۲۳	روش‌شناسی راوندی در فقه القرآن
۴۲۴	۱- روش تفسیری
۴۲۵	الف) بررسی ادبیانه آیه
۴۲۶	یک: مفهوم‌شناسی
۴۲۷	دو: اشتقاق
۴۲۸	سه: صرف
۴۲۹	چهار: نحو
۴۳۰	پنج: بلاغت

۴۳۱	شش: عروض
۴۳۳	هفت: شعر
۴۳۴	ب) یادکرد دیدگاه مفسران
۴۳۴	ج) مسأله محوری
۴۳۵	د) کاربرد سیاق
۴۳۵	ه) استفاده از علوم قرآن
۴۳۶	یک: جایگاه علوم قرآن
۴۳۶	دو: نزول
۴۳۶	سه: اسباب نزول
۴۳۶	چهار: مکی و مدنی
۴۳۷	پنج: اسامی و اوصاف قرآن
۴۳۷	شش: قرائت و قاریان
۴۳۷	هفت: نسخ
۴۳۸	سویه‌های نسخ نزد راوندی
۴۴۲	هشت: محکم و متشابه
۴۴۳	نه: امثال قرآن
۴۴۳	ده: طبقات مفسران
۴۴۴	۲- روش استنباط
۴۴۵	الف) اصول فقه
۴۴۶	بخش یکم: مباحث الفاظ
۴۴۶	۱. مشتق
۴۴۶	۲. اوامر
۴۴۷	۳. نواهی
۴۴۸	۴. عام و خاص
۴۵۰	۵. مطلق و مقید
۴۵۱	۶. مجمل و مبین
۴۵۲	بخش دوم: مباحث حجت (ادله استنباط)
۴۵۲	چهارگانگی ادله استنباط
۴۶۵	دیگر ویژگیهای فقه القرآن
۴۶۵	۱- بحثهای کلامی فقه القرآن

تفسیری می‌پردازد و با روش‌شناسی و درون‌شناسی هر یک از تفاسیر، امتیازات و کاستیهای آنها را روشن می‌سازد و جایگاهشان را در زنجیرهٔ این جریان مشخص می‌نماید. جریان‌شناسی تفاسیر علاوه بر بررسی یک حرکت علمی، بیانگر یک جریان فکری در تمدن اسلامی است و رویکرد عالمان به قرآن را روشن و چگونگی و میزان توجه و فراز و نشیب آن را آشکار می‌سازد و چه بسا لغزشها و افراط و تفریطها را به تصویر می‌کشد و نکات قوت و ضعف را برمی‌نماید. علاوه بر این داشته‌ها، خلأها و نیازهای پژوهشی این زمینه را نیز مشخص می‌کند.

هدف اثر حاضر، شناختن و شناساندن جریانهای تفسیرنگاری در حوزه فرهنگ اسلامی با نگاهی تحلیلی و انتقادی است از این رو، شیوه و روند کار به گونه‌ای خواهد بود که چگونگی شکل‌گیری و گسترش جریانهای گوناگون تفسیری را تبیین کند و تأثیر فضای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را در این موضوع نشان دهد و درجهٔ تأثیرگذاری مفسران پیشین را بر آرا و شیوه‌های تفسیری مفسران سده‌های پسین، آشکار سازد. با توجه به وسعت و گوناگونی رویکردهای تفسیری (فقهی، روایی، ادبی، عرفانی و صوفیانه، کلامی و فلسفی، علمی، موضوعی و جامع) این نوشته به جریان‌شناسی تفاسیر فقهی اختصاص یافته است.

تفسیر فقهی، تفسیری موضوعی است که به استنباط احکام شریعت در پرتو قرآن می‌پردازد و در مواردی با توجه به میراث فقهی برگرفته از سنت و دیگر منابع، آیات حکمی قرآن را شرح می‌دهد.

شرح آیات الاحکام در صدر اوّل توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله صورت می‌پذیرفت و پس از آن امامان معصوم علیهم السلام و برخی صحابهٔ بزرگ به این امر پرداخته‌اند. بیانات پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام به عنوان منابع تشریح در مکتب اهل بیت علیهم السلام مورد توجه ویژه قرار گرفته و در متون فقهی منعکس شده است. این بیانات هر چند به صورت مستقل گرد نیامده است، اولین تفاسیر فقهی آیات قرآن به شمار می‌آید. نخستین نگاه‌های مستقل در تفسیر فقهی، به آغاز قرن دوم هجری باز می‌گردد. تفسیر مقاتل بن سلیمان را نخستین تفسیر فقهی موجود می‌دانند که در آن دوران نگاه شده است. گزارشهایی از تفاسیر دیگر نیز در دست است که اصل آن تفاسیر به ما نرسیده است.

بر پایه بررسیهای انجام شده از سوی گروه پژوهشی طرح جریان‌شناسی تفاسیر فقهی و مراجعه به بیش از صد فهرست و کتابخانه‌های متعدد، نزدیک به ۳۵۰ عنوان کتاب در آیات الاحکام و تفسیر فقهی از نحله‌ها و مذاهب مختلف شناسایی شد. این مجموعه مربوط به بازه زمانی قرن دوم تا زمان نگارش این کتاب می‌باشد. بدین معنا که به صورت میانگین هر چهار سال، یک اثر در حوزه تفاسیر فقهی تولید شده است. پوشیده نیست که بیشتر این آثار به ما نرسیده و گزارش آنها را فقط می‌توان در کتابهای فهرست و مانند آن یافت. در یک نگاه کلی تفاسیر فقهی در سبک ارائه آیات به دو شیوه عمل نموده‌اند: یا آیات را ذیل عناوین فقهی آورده و بر اساس ابواب کتابهای فقهی ترتیب داده‌اند. این روش را مفسران شیعه پیش گرفته‌اند و یا این که آیات فقهی به ترتیب قرآن ارائه شده است که این روش در میان مفسران اهل سنت رواج دارد.

هرچند معروف است که تعداد آیات الاحکام مطرح در قرآن پانصد آیه است ولی تعداد آیات مطرح شده در تفاسیر فقهی به این تعداد نرسیده و آنچه که بیان شده نیز یکسان نیست و وابسته به نوع نگاه نگارنده، متفاوت است. به عنوان مثال، نوع نگاه به احکام فقهی مطرح در داستانهای قرآن و پذیرش یا عدم قبول آنها به عنوان حکم فقهی برای امت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، یکی از عوامل تفاوت در تعداد آیات مطرح شده است. پوشیده نیست که نگاه به دامنه مباحث فقهی و گسترش آن در مسائل اجتماعی و اخلاقی، شمار آیات الاحکام را گسترش خواهد داد و مصداق «ربع فرائض و احکام»^۱ در تقسیم قرآن را به تصویر خواهد کشید.

شیوه کار و ساختار پژوهش حاضر

در گام نخست منابع لازم برای کتاب‌شناسی، تهیه و با استفاده از آن، تفاسیر فقهی، شناسایی و فهرست کاملی از عناوین کتابهای فقهی همراه با مشخصات کامل تهیه گردید. پس از کتاب‌شناسی منابع موجود اعم از خطی و چاپی از مراکز مختلف جهان جمع‌آوری و تفاسیر شناسایی شده بر اساس وجود اثر و اهمیت آن جهت معرفی به سه بخش تقسیم گردید:

بخش اول: معرفی تفصیلی مهمترین تفاسیر فقهی

در این مرحله برخی از تفاسیر موجود که اهمیت بیشتری داشته‌اند گزینش شده و به صورت تفصیلی معرفی گردیده‌اند که عبارتند از:

۱. تفسیر الخمس مائة آية من القرآن، مقاتل بن سلیمان خراسانی (م ۱۵۰ ه.ق.)، زیدی
۲. احکام القرآن للشافعی (م ۲۰۴ ه.ق.)، احمد بن حسین بیهقی (م ۴۵۸ ه.ق.)، شافعی
۳. احکام القرآن، احمد بن علی جصاص الرازی (م ۳۷۰ ه.ق.)، حنفی
۴. احکام القرآن، علی بن محمد کیا هراسی (م ۵۲۵ ه.ق.)، شافعی
۵. احکام القرآن، محمد بن عبدالله ابن عربی (م ۵۴۳ ه.ق.)، مالکی
۶. فقه القرآن، ابراهیم بن محمد بن هبة الله راوندی (م ۵۷۳ ه.ق.)، شیعه
۷. الجامع لاحکام القرآن، محمد بن احمد انصاری قرطبی (م ۶۷۱ ه.ق.)، مالکی
۸. کنز العرفان، مقداد بن محمد سوری حلی (م ۸۲۶ ه.ق.)، شیعه
۹. الثمرات البانعة و الاحکام الواضحة القاطعة، یوسف بن احمد زیدی (م ۸۳۲ ه.ق.)

زیدی

۱۰. معارج السؤول و مدارج المأمول، حسن بن محمد نجفی استرآبادی (تألیف ۸۹۱)

شیعه

۱۱. زبدة البیان فی شرح آیات الاحکام، احمد بن محمد اردبیلی (م ۹۹۳ ه.ق.)، شیعه
۱۲. شرح آیات الاحکام، میرزا محمد بن علی استرآبادی (م ۱۰۲۸ ه.ق.)، شیعه
۱۳. مسالك الافهام الى آیات الاحکام، شیخ جواد کاظمی (م ۱۰۶۵ ه.ق.)، شیعه
۱۴. التفسیرات الاحمدیه، شیخ احمد ملاجیون (م ۱۱۳۰ ه.ق.)، حنفی
۱۵. قلائد الدرر، احمد بن اسماعیل جزائری (م ۱۱۵۰ ه.ق.)، شیعه
۱۶. روائع البیان، محمد علی صابونی (معاصر)، سنی

در معرفی تفاسیر یادشده مراحل ذیل مورد توجه بوده است:

الف) معرفی مؤلف، شامل:

- ۱) گزارش زادروز، زادگاه، بالندگی و رشد، استادان، شاگردان و سال مرگ مؤلف؛
- ۲) تبیین فضای فکری، فرهنگی و سیاسی حاکم بر زمان و مکان مؤلف و تأثیر آن بر

شخصیت، آرا و افکار وی؛

۳) آرا و عقاید مذهبی مؤلف؛

۴) بیان مهمترین آثار مؤلف با نگاهی کلی به آن؛

۵) معرفی شخصیت‌های یادشده در متن مقاله به طور کوتاه.

ب) معرفی اثر، شامل:

۱) بیان ساختار کلی کتاب و ذکر اطلاعات شناسنامه‌ای آن، مانند سال تألیف، تعداد مجلدات، تنظیم صوری از قبیل مقدمه و ابواب و نگرش کلی به کتاب از حیث اهمیت و کاربرد؛

۲) نظر مؤلف در تعریف و بیان قلمرو آیات الاحکام از حیث شمول آن نسبت به قصص انبیا و امم سالفه؛

۳) مبانی استنباط مؤلف از حیث استناد به عقل، نقل، اجماع، قیاس، استحسان، سد ذرائع و...؛

۴) روش تفسیری مؤلف از حیث گرایش به عقل، نقل، استناد به لغت، سیاق، احادیث و بیان وجه غالب آن؛

۵) مذهب فقهی مؤلف و نمونه‌ای از آرای فقهی وی که از جهتی جالب توجه است. در این بخش، هر پژوهشگر در معرفی تفاسیر عامه، یکی از آرای نادرست آنان را به طور مستدل و متقن، به نقد می‌کشد؛

۶) آرای علوم قرآنی مؤلف که در لابلاي مباحث تفسیری آمده و حدود تأثیرگذاری آن در استنباط مؤلف؛

۷) منابع مؤلف، اعم از تفسیری، لغوی، حدیثی و... و حدود تأثیرپذیری مؤلف از آرای پیشینیان و معاصران خود؛

۸) ارزیابی کتاب از حیث تأثیرگذاری بر عالمان پس از خود و نقاط قوت و ضعف.

بخش دوم: معرفی اجمالی برخی از تفاسیر موجود

از میان تفاسیر فقهی و آیات الاحکام‌های موجود که بیشتر از معاصران می‌باشد، شانزده کتاب به صورت اجمالی معرفی گردیده است که عبارتند از: ۱. آیات الاحکام، محمد بن

سائب کلبی؛ ۲. الاکلیل فی استنباط التنزیل، جلال‌الدین سیوطی؛ ۳. مشرق الشمسین، شیخ بهایی؛ ۴. منتهی المرام فی شرح آیات الاحکام، محمد بن حسین بن قاسم زبیدی ۵. درر الایتام فی انموذج تفسیر آیات الاحکام، علی شریعتمدار استرآبادی؛ ۶. آیات الاحکام، محمدباقر بن محمدحسن خراسانی قاضی بیرجندی؛ ۷. احکام القرآن، دکتر خزائلی؛ ۸. آیات الاحکام، میرخانی؛ ۹. بدائع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام، شیخ محمدباقر ملکی میانجی؛ ۱۰. احکام القرآن، مرحوم شانہ‌چی؛ ۱۱. اقصی البیان فی تفسیر آیات الاحکام، مسعود سلطانی؛ ۱۲. تفسیر موضوعی آیات الاحکام، سمیع عاطف الزین؛ ۱۳. احکام القرآن، دکتر گرجی؛ ۱۴. دروس تمهیدیہ، آیة‌الله باقر ایروانی؛ ۱۵. احکام القرآن، احمد محمد الحصری؛ ۱۶. آیات الاحکام، آیة‌الله عمید زنجانی.

در معرفی اجمالی آثار نیز تلاش بر این بوده که سرفصلهای یادشده در معرفی تفصیلی مد نظر باشد ولی به صورت مختصر ارائه گردد.

بخش سوم: معرفی شناسنامه‌ای دیگر تفاسیر

در این بخش، دیگر تفاسیر فقهی که از بیشتر آنها اثری باقی نمانده و یا اگر موجود است، در دسترس ما نیست در حدّ اطلاعات به دست آمده، توضیحاتی ارائه شده است. گفتنی است که تمام معرفیهای انجام‌شده، پس از اتمام نگارش در سلسله نشستهای نقد و بررسی گروه پژوهشی طرح، مطرح و بررسی دقیق شده و اشکالات احتمالی، توسط اعضا یادآوری و توسط نگارنده اصلاح گردیده است و پس از آن توسط دو نفر از اساتید، ارزیابی شده که پس از تأیید جهت چاپ در دستور کار قرار گرفته است و در صورت نیاز به بازنگری یا بازنویسی، تجدید نظر شده یا انجام دوباره تحقیق به شخص دیگر واگذار شده و مراحل بالا درباره آن دوباره طی شده است.

ساختار کتاب

این کتاب در سه جلد به علاقه‌مندان پیشکش می‌شود که جلد اول و دوم شامل تفاسیری است که به صورت تفصیلی معرفی گردیده‌اند هر چند برای حفظ سیر تاریخی آثار معرفی شده، چند تفسیر که به صورت اجمالی معرفی گردیده‌اند نیز در این میان ذکر

شده است. جلد سوم این اثر به معرفی اجمالی و شناسنامه‌ای تفاسیر آیات الاحکام‌ها پرداخته است و بیش از سیصد اثر را به صورت شناسنامه‌ای معرفی نموده است.

همکاران طرح

این طرح در سال ۷۸ توسط استاد حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمدعلی مهدوی راد پیشنهاد و پس از تصویب به دست پژوهشگران مرکز پژوهش دانشگاه علوم اسلامی رضوی به سامان رسید. در اینجا بر خود لازم می‌دانیم از کلیه اساتید و پژوهشگرانی که در انجام این پژوهش همکاری نمودند تشکر و قدردانی نماییم و برای آنانی که در میان ما نیستند طلب آموزش کنیم و برای بزرگواری که از نعمت وجودشان بهره‌مندیم، موفقیت و عمری با برکت آرزو مندیم.

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمدعلی مهدوی راد
اساتید ارزیاب مقالات: مرحوم آية الله محمد هادی معرفت، آية الله محمد واعظ‌زاده خراسانی، آية الله علمی اردبیلی، مرحوم دکتر صالحی، حجج اسلام محمد حسین الهی‌زاده، دکتر علی اصغر ناصحیان، دکتر حسن رستمی، دکتر میرزا علیزاده، علی جلائیان
پژوهشگران: حجج اسلام دکتر علی اصغر ناصحیان (مدیر طرح)، دکتر علی راد، دکتر محسن نورابی، دکتر میرزا علیزاده، دکتر حسن خرفانی، جهانگیر فیض آبادی و علی جلائیان.

همکاران پژوهش: عبدالله غلامی، محمد مولوی (همکاری در معرفی شناسنامه‌ای تفاسیر)، رضا موسوی کانی (همکاری در مقاله کثر العرفان، فاضل مقداد) و سید زوار حسین نقوی (همکاری در التفسیرات الاحمدیه)

ویراستار: هادی بزدی ثانی و نمونه‌خوانان: عبدالله غلامی و محمد سعید رضوانی